

taa, ettei yksimielisyyttä tekstikäsitteen rajoista ole. Karolina Wirdenäs kysyykin kokoelman päättävässä artikkelissaan, kuinka pitkälle tekstin käsite oikeastaan voi laajeta ja mitä lisäarvoa saavutetaan kaiken toiminnan kattavalla tekstikäsitteellä.

Julkaisu tarjoaa tiiviissä paketissa hyvää perustietoa, avaa uusia teoreettisia ja metodisia näköaloja tekstien tutkimuksesta kiinnostuneille ja sopii hyvin myös opiskelijoiden luettavaksi. Eriteltyjen empiiristen tutkimusten tulokset tarjoavat niin ikään jonkin verran sovelluskelpoista tietoa muun muassa pedagogille ja oppimateriaalien laatijoille.

Artikkelikokoelma antaa myös mahdollisuuden vertailla Pohjanlahden molemmin puolin harjoitettua tekstintutkimusta. Monet kysymyksenasettelut ovat yhteisiä, mut-

ta sinänsä vireä ja monipuolinen kotoinen tekstintutkimuksemme tuntuu toistaiseksi kohdistaneen selvästi ruotsalaista vähemmän huomiota digitaalisiin teksteihin ja niiden tuomiin tekstimaailman muutoksiin, haasteisiin ja mahdollisuuksiin. ■

TEA SAVOLA

Sähköposti: tea.savola@metropolia.fi

LÄHTEET

- BAKHTIN, M. M. 1986: The problem of speech genres. – Caryl Emerson & Michael Holquist (toim.), *Speech genres and other late essays*. Austin: University of Texas Press.
- KRESS, GUNTER – VAN LEEUWEN, THEO 1996: *Reading images: The grammar of visual design*. London: Routledge.

ANALOGIA RATIONAALISENA JA KAUSAALISENA ILMIÖNÄ

Itkonen, Esa *Analogy as structure and process: Approaches in linguistics, cognitive psychology and philosophy of science*. John Benjamins 2005. xiii, 249 s. ISBN 90-272-2366.

Esa Itkonen kokoaa vuonna 2005 ilmestyneessä kirjassaan *Analogy as structure and process* yksiin kansiin analogian puolustuspuheet, joita hän on esittänyt 1980-luvun loppupuolelta alkaen kirjoituksissaan, luennoissaan ja esitelmissään. Teos pyrkii todistamaan, että analogia on psykologisesti todellinen ja kausaalisesti vaikuttava ilmiö kielessä.

Analogia on ollut tuttu asia monille suomalaisille kielitieteilijöille jo ennen Esa Itkosta. Kielentutkijat omaksuivat analogian lähinnä filosofi Eino Kailan Suomeen juurruttamasta saksalaisesta hahmopsykologiasta — vähemmässä määrin nuorgrammaattisesta perinteestä. Analogia löytyy niin

feno-ugristien (kuten Eliel Lagercrantz ja Erkki Itkonen) kuin fennistienkin (kuten Aarni Penttilä, Terho Itkonen ja Heikki Paunonen) teoreettisesta sanavarastosta. Indo-europeisti Raimo Anttila tukeutui generatiivismin kritiikissään tähän varhaisempaan suomalaisen kielitieteen analogistiseen ja empiiriseen perinteeseen, johon Terho Itkonen (1977) viittaa kirjoittamalla »Suomessa jo 1950-luvulla kehitetystä analyysimenetelystä». Anttilan historiallisen kielitieteen teos (1989 [1972]) ja analogiakirja (1977a) ovat olleet merkittäviä varhaisia puheenvuoroja analogian puolesta generatiivisen teorian analogiakielteisessä valtavirrassa. Anttila hyödynsi käsitteellisen kytköksen

▷

analogian ja C. S. Peircen yleisen merkki-teorian välillä. Jos Esa Itkosen teosta tarkastellaan suomalaisen tutkimusperinteen jatkajana, on mielenkiintoista huomata, että siitä puuttuu tyystin peircelandainen semiotiikka, jonka termein ilmaistuna analogiassa on kyse *indeksaalisesta ikonista*. Analogian hahmopsykologinen kytkös sen sijaan tulee teoksessa esille.

Johdannossa Itkonen pyrkii asemoimaan analogian monisyisen käsitteen omaan metateoreettiseen näkökulmaansa. Tekijä määrittelee analogian sekä rakenteeksi että prosessiksi. Hän korostaa rakenteen ja rakenteen havaitsemisen välistä periaatteellista eroa. Tähän jakoon on puolestaan käsitteellisesti sidoksissa jako autonomisen ja ei-autonomisen kielitieteen välillä. (Jälkimmäisestä yhtenä keskeisenä esimerkkinä Itkonen nostaa esiin psykolinguistiikan.) Kyseinen jako tehdään sen perusteella, miten kielen rakenteesta saadaan tietoa: autonomisessa kielitieteessä tieto saadaan introspektiivisesti (kieli-intuitioiden kautta), ei-autonomisessa empiirisiä tutkimusmenetelmiä käyttäen. Jako autonominen–ei-autonominen on nähdäkseni kuitenkin ongelmallinen kielenkäyttäjän näkökulman kuvaajana: kielen omaksuja ja käyttäjiä joutuu havainnoimaan laajasti sekä kieltä että kontekstia, tekemään yleistyksiä, oppimaan rutiineita.

Itkosella analogia on sekä autonomisen että ei-autonomisen kielitieteen käsite. Hän katsoo olevan periaatteessa mahdollista rajata analogia puhtaasti autonomisen kuvauksen välineeksi. Hän käsittelee kuitenkin analogiaa psykologisesti todellisena ilmiönä, jolla on kausaalista vaikutusta kielen. Näin analogia on mukana sekä kielen abstraktisessa rakenteessa että sen kausaalisessa (kognitiivisessa) synnyssä. Itkonen haluaa yhdistää analogian tässä kausaalisesti vahvassa tulkinnassa edustamaansa »traditionaaliseen» sääntöpohjaiseen kielen

kuvaukseen. Muista kuin sääntöpohjaisista tulkinnoista hän mainitsee muun muassa konnektionistiset analyysit, joihin hän ei teoksessaan yksityiskohtaisemmin kajoa.

Teos tarkastelee alaotsikkonsa mukaisesti analogiaa sekä lingvistiikan että kognitiivisen psykologian näkökulmasta. Teoksen aloittaa analogian käsitettä esittelevä luku »Concept of analogy». Toinen luku »Analogy inside linguistics» esittelee generativistien analogiaan suuntaamaa kritiikkiä ja analogian hyödyntämistä rakennekuvauksessa (fonologiassa, morfologiassa ja syntaksissa). Esittelyn saa myös historiallisen kielitieteen analogiakäsite. Toisen luvun lopussa tulee esille puhutun kielen ja viittomakielen välinen analogia. Kolmas luku »Analogy and/or overlap between language and other cognitive domains» lähtee ikonisuuden käsitteestä ja tarkastelee kielen rakenteellista samankaltaisuutta suhteessa visuaaliseen havaitsemiseen, musiikkiin ja logiikkaan. Neljäs luku »Analogy (mainly) outside linguistics» käsittelee puolestaan analogiaa mytologisessa ja tieteellisessä ajattelussa. Viides luku »Concluding remarks» on lyhyt päätäntö, jossa palataan vielä muun muassa kielen itsenäisyyden dilemmaan: kun kielen ja (muun) mielen välillä on pitkälle menevä analoginen riippuvuus, onko kielen rakenteen analyysi vain osa laajempaa kognition tutkimista? Teoksen liitteenä on Esa Itkosen ja Jussi Haukiojan yhteistyönä syntynyt analogisen päättelyn tietokonemalli.

ANALOGIAN KÄSITE

Analogia eli rakenteellinen samankaltaisuus on kahden systeemikonaisuuden välistä samanlaisuutta. Itkonen korostaa sitä, että systeemin rakenne muodostuu sen osien välisistä suhteista, ja näin analogiassa on kyse suhteiden välisistä suhteista, siis muotoja koskevasta samankaltaisuudesta — ei

aineellisesta samanlaisuudesta. Analogia on sekä strukturaalisen että funktionaalisen tarkastelun lähtökohta. Osien keskinäiset suhteet perustuvat osien funktioihin, ja näin rakenteellista ja funktionaalista tarkastelua ei voida periaatteessakaan erottaa toisistaan. Esimerkkinä prototyypisistä analogiasta Itkonen esittää linnun ja kalan ruumiinrakenteiden välisen yhtäläisyyden: siivet : evät — liikkuminen; keuhkot : kidukset — hapensaanti; sulat : suomut — suojaaminen (s. 2). Itkonen huomauttaa, ettei analogia ole kuitenkaan yhtenäinen (*uniform* s. 2, *monolithic* s. 44) käsite. Lintu–kala-analogia on prototyypinen tapaus, jossa rakenteen ja funktion välillä on selvä yhteys. Prototyypistä siirrytään jatkumona kohti ääritapauksena pidettävää matemaattista analogiaa, jossa vertailtavana ovat vain puhtaat muodot ilman funktioita, tyyliin »10:n suhde 5:een on sama kuin 6:n suhde 3:een».

Alaluku 1.10 ottaa esille analogian rajat. Itkosen mukaan analogia ei voi olla käsitteellinen primitiivi, koska tällöin olisi kyseessä käsitteellinen kehä — täytyy siis olla jotain perustavampaa, jolle analogian käsite kognitiivisesti rakentuu. Analoginen havaitseminen edellyttää Itkosen mukaan ei-analogista havaitsemista. Argumentaatio jää minulle hieman epäselväksi:

»There is, in principle, an analogy between one bird and one fish, but not between two birds, because in the latter case similarity is material, not structural. -- Thus, phenomena related by similarity associations fall outside of analogy. -- it is clear that there is no reason why a part should be analogous to the whole of which it is a part.»(S. 63.)

Nähdäkseni semioottisessa näkökulmassa on itsestään selvää, ettei osa-kokonaisuus-suhde ole analoginen (ikoninen) vaan *indeksaalinen*.

Vastausta siihen, miten analogia liittyy ihmiskieleen, voi etsiä analogia-termin vaihtelevasta käytöstä. Toisaalta on huomiotava muut termit, jotka viittaavat samaan analogian käsitteeseen. Itkonen esittelee joidenkin merkittävien lingvistien käsityksiä analogiasta. Edward Sapir (1921) viittaa analogiseen suhteeseen ilmaisulla »fit the same pattern» tai »made after the same pattern». Esimerkiksi tietty perussanajärjestys (SVO) muodostaa Sapirin mukaan tällaisen analogisen samankaltaisuuden lauseiden välille. Itkonen mainitsee analogian esiintyneen jo Hermann Paulilla (1975 [1880]) ja Ferdinand de Saussurella (1964 [1916]). Analogian dynaaminen (tai prosessuaalinen) ja staattinen (tai rakenteellinen) puoli löytyvät rinnan esimerkiksi Bloomfieldin (1933: 275) määrittelystä: toisaalta analogia käsitetään rakenteeksi, toisaalta ajatellaan, että ilmaus muodostetaan analogian kautta. Itkosen teoksessa nämä analogian kaksi puolta määritellään erottamattomiksi ja samoiksi (s. 5). Staattinen analogian tulkinta liitetään usein juuri peristrukturalistiseen näkökulmaan kielestä: kieli on merkien systeemi tai koodi, joka mahdollistaa merkityksen välittymisen. Tämä staattinen puoli on kuitenkin löydettävissä jo Paulilta, kuten Itkonen huomauttaa (s.12). Dynaaminen puoli liittyy kielen luovaan ja muuttuvaan puoleen, ja tätä kautta analogia on yhteydessä päättelyyn (ks. alla).

Analogian käsite on läheinen ikonisuuden käsitteelle. Ikonisuudella tarkoitetaan kielen yksiköiden rakenteellista samankaltaisuutta ei-kielien yksiköiden kanssa (s. 101), ja se on funktionaalisen-typologisen ja kognitiivisen kielitieteen keskeisiä käsitteitä (s. 103). Ikonismia ja analogiaa eivät kuitenkaan kaikki samaista. John Haiman (1998: 158–162) nimittää analogiaksi kiteytyneitä, rutiineiksi muodostuneita rakenteita, joilla ei ole enää ikonista motivoituneisuutta. Itkonen kutsuu (s. 104) tätä analogian tyyppi-

piä *horisontaaliseksi* ja määrittelee samalla Haimanin ikonismin, jossa suhde kulkee ei-kielellisestä kielelliseen, *vertikaaliseksi* analogiaksi. Kolmanneksi analogiatyypiksi Itkonen nimeää *luovan* analogian.

ANALOGIAN UNIVERSAALISUUS

Itkonen korostaa analogia-käsitteen laaja-alaisuutta. Itkosen teoksen rakenne noudataa hänen aikaisempaa kolmijakoaan: analogia kielen ja maailman (mielen) välillä, analogia kielen sisällä ja kielten välillä sekä analogia ei-kielellisessä maailmassa. Tässä korostuu Itkosen antimodularistinen kanta: kieli ei perustu erityiseen kognitiiviseen moduuliin, vaikka onkin olemassa erityisesti juuri kieleen liittyviä analogioita. Tässä muodossaan analogian käsite liittyy läheisesti 1700-luvulla syntyneeseen assosiationismiin, jossa monimutkaiset ideat syntyvät yksinkertaisista, joko näiden samankaltaisuuden tai synkronisen yhdessä esiintymisen kautta (s. 11). Nämä periaatteet ovat myös hahmopsykologiassa, jossa kategoria tai kokonaisuus muodostuu entiteettien tai elementtien samankaltaisuuden tai yhdessä esiintymisen perusteella.

Analogia on vertailua tai yleistämistä, merkkien tulkintaa esiintymiskontekstissaan tai merkkien systeemissä. Itkonen toteaa, ettei tämä konteksti- ja näkökulmasidonnaisuus merkitse samaa kuin subjektiivisuus tai epäluotettavuus (s. 14), vaan kyse on tietystä objektiivisesta näkökulmasta. Edellä esitetty analogia linnun ja kalan välillä toimii anatomisesta näkökulmasta. Kielelliset analogiat toimivat esimerkiksi katsottaessa sananmuotoja tietyn morfologisen kategorian näkökulmasta. Yleistäminen on joko tietyissä tilanteissa ilmenevän käyttäytymisen laajentamista muihinkin (vastaaviksi koettuihin) tilanteisiin tai jonkin, useille tapauksille yhteisen, piirteen yleistämistä koko tapausryhmän

yhteiseksi ominaisuudeksi. Analogiassa yhdistyvät molemmat yleistämisen puolet (s. 22–25). Analoginen laajentaminen tapahtuu tutusta vähemmän tunnettuihin tai uusiin tapauksiin. Esimerkiksi elliptisten ilmausten voidaan katsoa olevan analogisesti johdettavissa rakenteeltaan kompleksisemmista ilmauksista (s. 25).

Itkonen analysoi alaluvussa 1.5 analogian suhdetta kolmeen tunnettuun päättelytyyppiin, *induktioon*, *deduktioon* ja *abduktioon*. Yksistään käytettynä ei induktio eikä deduktiokaan ole riittävä kuvaamaan inhimillistä tiedon kasvua. Kielitieteessäkin — kuten yleensä tieteiden historiassa — on painotettu milloin deduktiivista milloin induktiivista menetelmää, mutta todellisuudessa uusien yleistysten löytäminen edellyttää niiden hypoteettista keksimistä aikaisempien hypoteesien ja empiirisen aineiston perusteella; tätä prosessia C. S. Peirce pyrki kuvaamaan abductionin käsitteellä. Yleistyksen ovat ihmistieteissä erityyppisiä kuin luonnontieteissä. Molemmista ne voidaan kuitenkin nähdä esimerkkinä analogisesta päättelystä: yleistys vaatii aina tietyn ennakkokäsityksen aineistosta (s. 32). Ero rakenteen ja prosessin välillä häipyä peirceläisessä semiotiikassa (ks. Liszka 1996), kuten ero rakenteen ja rakenteen näkemisen välillä.

Luvussa 4 Itkonen valaisee analogian merkitystä ihmisen ajattelun ja toiminnan yleisenä periaatteena. Ihmisen mielelle keskeisten asioiden (sukupuoliero, elämän rajallisuus jne.) voidaan tulkita heijastuvan monissa muissa keskeisissä käsitteissä: aurinko : kuu = mies : nainen, yö : päivä = elämä : kuolema. Itkonen esittelee mielenkiintoisesti eri kulttuurien mytologisten sanastojen analogisia lähtökohtia. Myös tieteenhistoria osoittaa selvästi analogisen ajattelun perustavuuden. Ihmisen ajattelu on antiikin ajoista hahmotettu analogisesti kielen kaltaiseksi (s. 177). Aristoteleella mentaalisten käsitteiden suhde merkityk-

siinsä oli analoginen verrattuna siihen suhteeseen, joka on sanoilla esineellisiin tarkoitteisiinsa. Tieteessä analogisen ajattelun lähteinä toimivat muut tieteet (joko vanhemmat tai arvostetummat), konkreettinen esinekulttuuri (esim. kello maailmankaikkeuden mallina) tai ihmisen keho ja hänen käsityksensä kehollisesta vuorovaikutuksesta todellisuuden kanssa. Itkosen oma metateoria (1978, 1983) nojaa analogiaan kielen kielipiillisen kuvauksen ja loogisen käsitteanalyysin välillä, ja käsillä olevassa teoksessa Itkonen näkee perustavan analogian kielen ja aritmetiikan välillä: »What is true of arithmetic, applies to language as well» (s. 56).

ANALOGIA JA INHIMILLINEN TOIMINTA

Itkonen suodattaa teoksessaan analogian käsitteen hänelle tutun metateoreettisen käsitteistön läpi. Itkonen tarkastelee ihmistä sosiaalisena toimivana oliona. Kielen normit ovat puhumisen ja ymmärtämisen (toiminnan) normeja. Toiminta analysoituu keino ja tavoite -skeemaksi, jossa tavoitteet voivat olla joko tietoisia tai tiedostamattomia (s. 53–54). Toiminta voi olla sääntöjen ohjaamaa tai vapaata. Toiminta voi olla mekaanista tai vapaata. Toiminta voi olla rationaalista (tai irrationaalista) tietoisella tai tiedostamattomalla tasolla. Seuraavaksi yritän hahmottaa sitä tapaa, jolla Itkonen kytkee analogian omaan teoreettiseen käsitteverkostoonsa (s. 53–59). Toiminta tai teko on rationaalinen, jos se on pätevä keino tavoitteen saavuttamiseksi, ja toiminnan rationaalinen selittäminen kykenee osoittamaan, että toimija ajatteli toiminnan olevan pätevä keino tavoitteen saavuttamiseksi (s. 53). Itkonen lainaa Newton–Smithiä (1981): »To explain an action as an action is to show that it is rational.» Irrationaalisuus palautuu rationaalisuuteen siten, että irrationaalisessa (aidossa)

teossa agentin täytyy kuvitella (tietoisesti tai tiedostamattaan) tekonsa rationaaliseksi. Sääntöjen ohjaamassa toiminnassa agentilla on valmiit institutionaalisesti määräytyvät mahdollisuudet käytössä, mutta hän voi esimerkiksi ääntää sanan kielenvastaisesti, siis väärin. Tässä mielessä myös sääntöjen ohjaama toiminta on aitoa toimintaa (s. 55). Vapaista teoista Itkosen mukaan voidaan puhua vain silloin, kun toimintaa eivät ohjaa säännöt. Hän näyttää samaistavan sääntöjen ohjaaman ja mekaanisen toiminnan käsitteet (s. 56). Esimerkiksi tiettyjä aritmetiikan sääntöjä noudattavat laskuoperaatiot ja kielelliset teot ovat analogisia — molemmissa noudatetaan mekaanisesti sääntöjä.

Sääntöjen ohjaaman toiminnan käsite edellyttää Itkosen mukaan rationaalisuuden käsitettä. Hän analysoi sääntöä noudattavan teon kompleksiseksi teoksi: »matriisiteko» on vapaa ja rationaalinen teko, johon on keinona »upotettu» sääntöä noudattava (mekaaninen) teko (»one performs a rational (and free) action *by means of* performing a rule-governed action» s. 56). Rationaalinen, tavoite ja keino -skeemassa tapahtuva toiminta voi olla luovaa, mutta institutionaalinen (sääntöjä noudattava) toiminta ei ole luovaa eikä sitä voida rationaalisesti selittää. Tässä Itkonen viittaa Bergerin ja Luckmannin (1966) käsitykseen siitä, miten instrumentaalinen toiminta toiston kautta institutionalisoituu menettäen samalla sisäisen rationaalisuutensa. Itkonen korostaa edelleen (vrt. Itkonen 1978, 1983) autonomisen (kooditason) analyysin käsitteellistä primaarisuutta kaiken kielentutkimuksen suhteen. Luovuus ei näytä kuuluvan Itkosen mukaan itse kielen sääntöjärjestelmään, vaan luovuus kuuluu joko 1) (säännön) historialliseen kehitysvaiheeseen, jossa sääntö ei ole vielä institutionalistunut tai 2) ihmisen vapaisiin valintoihin yksittäisessä tapahtumassa ennen siirtymistä sääntöjen mekaaniseen noudattamiseen.

▷

ANALOGIA, SÄÄNNÖT JA KONSTRUKTIOT

Analogia-teoksessa on jännite sääntöpohjaisen ja analogisen kuvauksen välillä. Itkonen itse pitäytyy sääntöpohjaisessa metateoriassa. Analogia ja hahmoteoria suosivat sääntöpohjaiseen kuvaukseen liittyvän atomistisen kompositionaalisuuden sijaan holismia. Konstruktiokieliopin (Goldberg 1995) konstruktio kantaa merkitystään holistisena kokonaisuutena. Itkonen samaistaa (s. 100, viitaten Jordan Zlateviin) tällaiset konstruktiot holistisiksi hahmoiksi hahmopsykologian hengessä ja näkee kompositionaalisten sääntöjen ainoaksi teoreettiseksi vaihtoehdoksi analogian prosessin, joka etenee mallista (hahmosta) yksittäiseen kielen olioon tai joka etenee yksittäisestä kielen oliosta toiseen yksittäiseen kielen olioon.

Fonologian kohdalla analogia tulee esille perustavasti fonologisen systeemin kautta. Binaarinen piirre plus- ja miinus-arvoineen toimii analogisesti: sama oppositio vallitsee analogisesti eri oppositiopareissa: $p : b ; t : d$ ja $k : g$ (s. 76). Länsimaisen grammatiikan perinteinen sana ja paradigma -malli morfologiassa on analoginen. Itkonen esittelee (s. 78) roomalaisen Varron suhdanalogisen paradigman mallin, jonka jälkeen hän siirtyy Hermann Paulin (1975 [1880]) materiaalisen ja formaalisen analogian esittelyyn. Morfeemipohjaisessa analyysissä morfologia voidaan helposti alistaa (sanansisäiseksi) syntaksiksi, mutta sana ja paradigma -morfologiassa sananmuotojen paradigmaattiset verkostot korostavat morfologian itsenäisyyttä suhteessa syntaksiin. Itkonen nostaa esille Raimo Anttilan (1977b) merkityksen sana ja paradigma -morfologiaan sisältyvän analogian esille tuojana. Vaikka Itkonen kirja on tarkoitettu kansainväliseen käyttöön, olisi ehkä ollut paikallaan mainita laajemminkin suomalainen analoginen kuvausperinne, johon Antti-

la itse viittaa mainitussa tekstissään ja jossa paradigmapohjainen kuvaus, kenttämorfologia ja analogian käsite esiintyvät yhdessä. Heikki Paunosen väitöskirjasta (1974) löytyy pitkälle viety analogian käyttö sana ja paradigma -tyyppisessä, pintamuotoihin perustuvassa kuvauksessa. Paunosen lisäksi Anttila viittaa Terho Itkonen ajatuksiin syntaktisesta analogiasta (1976) ja mainitsee Aarni Penttilän 1920-luvun esityksen sanapainon hahmomaisuudesta.

ANALOGIA JA KUVALLINEN MERKITYS

Kielikuvat eli troopit ovat olleet kantoina kompositionaalisessa, piirrepohjaisessa semantiikassa. Trooppi voi olla ikoninen, kun se viittaa kuvallisesti johonkin entiteettiin jonkin toisen entiteetin välityksellä (= metafora, esim. *Piha oli perunapelttona monta kuukautta*). Trooppi voi olla myös indeksaalinen, jolloin kyse on fyysisestä, käsitteellisestä tai toiminnallisesta yhteydestä (esim. *Kilpailuun osallistui kolme venettä* = synekdokee, *Jussin kynäkäyttö on ihailtavaa* = metonymia). Lakoff ja Johnsen (1980) loivat sittemmin hyvin suosituksi tulleen käsitteen käsitteellinen metafora. Itkonen haluaa yhdistää käsitteellisen metaforan suoraan analogian käsitteeseen: 1) metafora luo *lähde- ja kohdealueen* välille joko ikonisen tai indeksaalisen yhteyden ja 2) ilmiö ei kuulu pelkästään kieleen vaan on ihmisen kognition yleinen ominaisuus. Itkonen tekee joitakin hyviä huomioita metaforan ja analogian suhteesta (s. 35–44). Metafora on hänelle analogian alatyyppi: kaikki metaforat ovat analogioita, mutta kaikki analogiat eivät ole metaforisia. (Muihin trooppityyppisiin Itkonen ei esityksessään kajoa.) Hän nostaa esille metaforan luovuuden: metaforan avulla voidaan kohdealueesta analysoida esiin oleellisia piirteitä vertaamalla sitä aikaisemmin tunnettuun; metafora on keksimistä, ei

löytämistä. Metafora voi olla myös huono ja hyödytön kuten *Aika on sukkapari* -metafora varmaan olisi. Metaforan täytyy tulla hyväksytyksi kieliyhteisössä (s. 37–38).

Itkonen haluaa pitää niin sanotut kuolleet metaforat kuolleina ja kehottaa välttämään diakronistista virhepäätelmää. Kun hyväksytään kuolleet metaforat, semantiikan metaforinen ala ei olisikaan niin laaja kuin usein on ajateltu. Rakenteen syntyhistoria on eri asia kuin kielen (säätö)rakenne. Usein metaforatutkijat ovat innostuneet yleistämään metaforan kaikkeen merkitykseen. Itkonen toteaa jyrkästi, että metaforisen merkityksen käsite edellyttää kirjaimellisen merkityksen käsitettä. Tätä hän perustelee sillä, että kuvallisen käytön lisäksi on muitakin puhetyylejä (kuten ironia ja sarkasmi), joissa merkitys poikkeaa kirjaimellisesta merkityksestä. Kirjaimellinen merkitys on ensisijainen suhteessa näihin poikkeaviin tyyleihin.

Tässä haluan tehdä pari huomiota kirjaimellisen ja kuvallisen merkityksen suhteesta. Toisaalta on kyse kielellisten merkien indeksaalisesta ja ikonisesta motivoitumisesta, toisaalta on kyse kielen konventionaalisuudesta. Jos lähtökohtana on peircelandainen semiotiikka (ks. Liszka 1996), on luonnollista, etteivät kaikki merkit ole puhtaasti ikonisia (metafora on yksi ikonin tyyppi) vaan ihmiskielessä on myös indeksejä ja symboleja. Merkin symboliluonne tarkoittaa sitä, että sen käyttö on muodostunut sosiaalisesti tavaksi eli siitä on tullut konventio. Jos kirjaimellisella merkityksellä tarkoitetaan tätä merkityksen konventionaalista tasoa tai puolta, joka rinnastuu sosiaalista instituutiota konstituivaan sääntöön (käsitteestä ks. Searle 1969), lienee mieletöntä kieltää sen olemassaolo. Itkosen kanta, että kirjaimellinen merkitys on ensisijainen, tarkoittaa semioottisin termein sitä, että ihmiskielen merkit ovat ensisijaisesti symboleita. Tässä nousee esille

käsitteellinen sekaannus oletuksessa, että konventionaalinen merkitys olisi aina arbitraarinen. Konventio voi olla sekä ikonisesti että indeksaalisesti motivoitu. Tarkemmin ilmaisten ikoniset, indeksaaliset ja symboliset puolet ovat jatkumoluonteisia ja esiintyvät kielen merkeissä vaihtelevin suhtein. Kirjaimellinen merkitys voidaan ymmärtää myös monitasoisen kielen kulttuurin (eli kielenhuollon, koulutuksen, lainlaadinnan, viestintäteknologian) kokonaisuudessa. Tällöin kirjaimellisen merkityksen käsite on eri tasolla kuin ikoninen (tai metaforinen) motivaatio. Riippumatta siitä, ymmärretäänkö kirjaimellinen merkitys semioottisena peruskäsitteenä (eli konventionaalisuutena) vai kulttuurisena monitasoisena ilmiönä, ei metaforista merkitystä pidä tarkastella sen vastakohtana. Kuten alussa mainitsin, Itkonen ei käytä analyysissään semioottisia käsitteitä; niiden avulla olisi kuitenkin mahdollista välttää jyrkkä vastakkainasettelu määriteltäessä metaforisen merkityksen luonnetta.

ANALOGIA JA PSYKOLOGINEN TODELLISUUS

Kielen ja mielen yhdistäminen toistuu länsimaisessa filosofiassa ja grammatiikan perinteessä taajaan. Kieli on nähty ajattelun välineenä ja sen on nähty saavan rakenteensa ajattelun kategorioista. Kognition tutkimuksessa analogia on asetettu toisin päin: mieltä lähestytään eräänlaisena kielenä. William Ockham loi käsitteen *lingua mentalis*, joka olisi vapaa puhutun kielen epäsäännöllisyyksistä ja epäloogisuuksista. Itkonen tarkastelee analogian käsitettä suhteessa psykologisen todellisuuden käsitteeseen (s. 44–52). Kielen kuvausten psykologinen todellisuus nousi esiin 1970-luvulla chomskylaisen kielitieteen myötä. Chomskyn päämetodina oli kielen synkroninen (autonominen) rakenteanalyysi. Hän näki kielen yhtenä kognition

▷

osa-alueena ja niin ikään kielitieteen osana kognitiivista psykologiaa. Hänellä kognitio on symbolien käsittelyä, ja hän katsoi generatiivisen kieliopin olevan paras menetelmä kielellisen kognition (chomskylaisittain kielellisen kompetenssin) tutkimiseen. Kokeellisen psykologian puolella innostuttiin jo 1960-luvulla testaamaan generatiivisten muuttujien korrelaatiota ilmausten käyttöön. Tutkittiin esimerkiksi lauseen formaalisen generaation pituuden korrelaatiota lauseen prosessoinnin ajalliseen keston ja ymmärtämisessä tapahtuvien virheiden lukumäärään. Tulokset olivat pääosin negatiivisia: generatiivisen kieliopin teoreettisilla käsitteillä (kuten syntaktinen syvärakenne tai transformaatio) ei näyttänyt olevan psykologista todellisuutta. Kielteisistä tuloksista Itkonen nostaa esiin (s. 45) kaksi mahdollista johtopäätöstä: Chomskyn metodologia 1) ei sovellu kielellisen kognition tutkimiseen vaan 2) soveltuu sosiaalisten normien formaaliin analyysiin.

Itkosen ehdottama ratkaisu tähän meta-teoreettiseen skismaan oli jo 1970-luvulla erottaa autonominen ja empiirinen kielitiede metodisesti toisistaan. Autonominen kielitiede, jota perinteinen grammatiikka edustaa, on normatiivista kielen sääntöjen analyysiä. Sääntöjä ei voida havaita observoimalla vaan kieli-intuitiolla, eikä autonominen kielitiede ole empiiristä tiedettä ollenkaan vaan verrattavissa formaaliseen loogiseen analyysiin. Empiirinen psykolingvistiikka, joka lähtee autonomisen kielitieteen sääntöjen analyysistä, tutkii ajassa ja paikassa tapahtuvia kielellisen prosessoinnin ilmiöitä. Itkonen painottaa nytkin autonomisen ja ei-autonomisen kielitieteen kategorista eroa (s. 46–49). Hänen mielestään analogiankaan käsite ei pysty murtaamaan tätä perustavaa metodologista eroa, mutta hän katsoo, että analogian käsitteen käytön kautta kuvauksessa voidaan saavuttaa tietynasteinen psykologinen todellisuus

(s. 49). Analogian käsitteen käyttö ei tuo automaattisesti kuvaukselle psykologista todellisuutta. Esimerkiksi Montaque-kielioppi kuvaa luonnollisen kielen syntaksin ja merkityksen suhdetta analogisesti (rakenneyhtäläisenä), mikä ei kuitenkaan tee siitä psykologisesti todellista (s. 50).

Itkosen tavoite todistaa analogia psykologisesti todelliseksi ja kausaalisesti vaikuttavaksi tekijäksi saa hiukan erikoisen kliimaksin, kun hän (s. 50) toteaa, että pyrkimys on vastaava kuin hänen pyrkimyksensä (1983) osoittaa rationaalisuuden ja rationaalisen selityksen olevan käytössä kaikilla kielentutkimuksen osa-alueilla ja olevan kausaalisesti vaikuttava tekijä ihmisen toiminnassa. Itkonen siis rinnastaa analogian rationaalisuuteen ja analogisen selittämisen rationaaliseen selittämiseen. Tämän jälkeen hän siirtyy (s. 51–52) referoimaan aikaisempia ajatuksiaan rationaalisuudesta ja autonomisen kielitieteen todellisuudesta. Olisi ollut vaivan arvoista esittää analogian kausaalisesta vaikuttavuudesta vastaava argumentaatio kuin rationaalisuuden kohdalla aikaisemmin — tai edes lyhyt yhteenveto tästä alaluvussa 1.7 »Analogy and psychological reality». Kun analogian käsite ei esiinny vuoden 1983 Causality-teoksessa, lukija joutuu löytämään suhteutuksen itse. Rationaalisuus–analogia-vertaus pitää sisällään sen, että niin rationaalisuus kuin analogioiden näkeminenkin ovat primaarisia kielessä ja kielenkäytössä; niitä ei voida poistaa määrittelemällä (käsitteellisesti tai empiirisesti). Ihmiskieli on Itkosella perustaltaan rationaalinen, normatiivinen ja analoginen.

ANALOGIAN KRITIIKKI

Tieteenteorian piirissä analogia sijoittuu enemmän tieteellisten hypoteesien löytämisen kuin todistamisen piiriin, ja analoginen päättely on ymmärretty reduktioksi

johonkin tunnettuun (s. 191). Itkonen toteaa kuitenkin, että hypoteesien yleistäminen testaamisessa tarkoittaa juuri analogian näkemistä tapausten välillä, eli analogia olisi mukana yhtälailla hypoteesien todistamisessa kuin niiden löytämisessäkin (s. 194).

Noam Chomsky lienee merkittävin analogian kritisoija lingvistiikan piirissä. Hänen edeltäjiltään Leonard Bloomfieldilta, Zellig Harrisilta ja Charles Hockettilta analogia löytyy sekä synkronisena että diakronisena käsitteenä. Aluksi Chomskykin seuraili samaa perinnettä: hän näki kielen oppimisen induktiivisten päätelmien tekemisenä (s. 68). Induktiivinen päättely on tässä yhtä kuin analoginen päättely (s. 68). Oikeastaan kyse on abduktiosta, joka käsitteenä ei ollut, eikä ole vielääkään, Chomskyn sanavarastossa. Hyvin pian jo 1950-luvulla Chomsky luopui löytömenetelmästä: kielen rakennetta ei voida hänen mielestään päätellä, johtaa tai oppia kielen ilmauksista käsin. Tämä generatiivismin kyliäinen muuttui nopeasti kiistämättömältä tuntuvalsi totuudeksi. Harvalukuinen oppositio 1970-luvulla muodostui Fred Housholderista, Raimo Anttilasta ja Bruce Derwingistä (s. 68). (Suomen kielitieteen yhteydessä kannattaa muistaa edellä mainitut Terho Itkonen ja Heikki Paunonen.)

Itkonen tarkastelee Chomskyn löytömenetelmän vastaisia argumentteja. Eräs argumenttityyppi liittyy syntaksin luovuuteen tai innovatiivisuuteen: vain generatiivisten sääntöjen avulla pystytään hallitsemaan hierarkkisia rakenteita, joita voidaan kombinoida rekursiivisesti keskenään. Itkonen huomauttaa, ettei syntaksi ole luovaa vaan korkeintaan innovatiivista. Lisäksi hän toteaa, että sama innovatiivisuuden puoli on käytössä myös Chomskyn edeltäjillä analogian käytön myötä. Toinen argumenttityyppi — joka tosin liittyy edelliseen — on ajatus kieleen kuuluvista täysin uusista lauseista,

joita analogian avulla ei voida kuvata. Itkonen löytää argumentin taustalta virheellisen oletuksen siitä, että analogia on materiaalista tai fysikaalista samanlaisuutta. Hän nostaa esille analogisen prosessin, jonka kautta Bloomfield ja Hockett katsoivat innovatiivisten ilmausten muodostuvan (s. 72).

Historiallisen kielitieteen piirissä analogiaan nojaavia selityksiä on kritisoitu sillä perusteella, etteivät ne ole muutettavissa ennustaviksi periaatteiksi. Itkonen kommentoi tätä kritiikkiä toteamalla, ettei ennustamisen kyvyn puute ole pelkästään analogisilla selityksillä vaan kaikki kielenmuutokset jo sinänsä ovat ennustamattomia, ja muutosten selitykset tapahtuvat aina jälkikäteen.

LOPUKSI

Esa Itkonen on tehnyt pitkää päivää lingvistiikan metateorian(kin) parissa jo vuosikymmeniä. Hänen kieliteoriallaan on kaksi peruspilaria: ihmiskielen luonne sosiaalisena instituutiona ja kielentutkimuksen kahtiajako autonomiseen ja ei-autonomiseen osaan. *Analogy as structure and process* -teoksessa hän sijoittaa analogian käsitteen tähän tuttuun metateoreettiseen arkkitehtuuriin. Se, onnistuuko hän analogian käsitteen avulla siltaamaan kielen (sääntö)rakenteen ja rakenteen synnyn, joka hänenkin käsityksenä mukaan vaatii havainnointia ja (analogista) päättelyä, on kysymys, johon teoksen jokainen lukija voi yrittää teosta lukemalla vastata. ■

URHO MÄÄTTÄ

Sähköposti: urho.maatta@uta.fi

LÄHTEET

ANTTILA, RAIMO 1977a: *Analogy*. The Hague: Mouton de Gruyter.
— 1977b: *Dynamic fields and linguistics*.

- tic structure: A proposal for a Gestalt Psychology. – *Die Sprache* 23(1) s. 1–10.
- 1989 [1972]: *Historical and comparative linguistics*. Amsterdam: Benjamins.
- BERGER, PETER – LUCKMANN, THOMAS 1966: *The social construction of reality*. Garden City, NY: Doubleday.
- BLOOMFIELD, LEONARD 1933: *Language*. New York: Holt.
- GOLDBERG, ADELE 1995: *Constructions*. Chicago: University of Chicago Press.
- HAIMAN, JOHN 1998: *Talk is cheap*. Oxford: Oxford University Press.
- ITKONEN, ESA 1978: *Grammatical theory and metascience: A critical inquiry into the philosophical and methodological foundations on »autonomous» linguistics*. Amsterdam: Benjamins.
- 1983: *Causality in linguistic theory: A critical inquiry into the methodological and philosophical foundations on »non-autonomous» linguistics*. London: Croom Helm.
- ITKONEN, TERHO 1976: Syntaktisten vaikutusyhetyksien luonteesta. – *Virittäjä* 80 s. 52–81.
- 1977: Tutkimuksen vaihtoehtoista ja vähän paradigmoistakin. – *Virittäjä* 81 s. 78–88.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980: *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LISZKA, JÁKOB 1996: *A general introduction to the semeiotic of Charles Sanders Peirce*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- NEWTON-SMITH, W. H. 1981: *The rationality of science*. London: Routledge.
- PAUL, HERMANN 1975 [1880]: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Tübingen: Niemeyer.
- PAUNONEN, HEIKKI 1974: *Monikon geneetiivin muodostus suomen kielessä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SAPIR 1921: *Language*. New York: Harcourt, Brace & World.
- DE SAUSSURE, FERDINAND 1964 [1916]: *Course in general linguistics*. Kääntänyt Wade Baskin. London: Peter Owen.
- SEARLE, JOHN 1969: *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.